

Ярослав Олексин

ЦЕРКВА ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Перед сучасними істориками стоїть невідкладне завдання підвищити теоретичний рівень своєї науки, відійти від описового характеру наукових розвідок, піднятися від конкретних фактів до рівня світоглядних узагальнень. Хороші можливості для цього відкриває тема розбудови громадянського суспільства, зокрема, досить важливого його складника — державно-релігійного життя.

На сучасному етапі історичного розвитку нашої держави, коли попередня державна ідеологія зазнала краху, а нові ідеології не завоювали довіри у людей, великого значення на шляху духовного відродження України набувають релігія як форма суспільної свідомості і церква як важливий інститут громадянського суспільства.

Оцінюючи релігійно-церковну складову формування і розвитку громадянського суспільства в Україні, варто взяти до уваги наявність у країні і кількість різних релігій, конфесій, релігійних напрямів, їхнє кількісне співвідношення й взаємини між собою. В першу чергу слід мати на увазі традиційно існуючі в Україні конфесії. Крім того, Україна стала об'єктом потужного тиску з боку різних місіонерських структур, а також нових релігійних течій із Заходу і Сходу. Масштаби розгорнутої місіонерської діяльності викликали занепокоєння з боку церковних ієрархів і ряду громадських утворень.

Здобувши незалежність, Українська держава засудила політику тоталітарної влади, стала на шлях цивілізованих відносин з церквою. Одним з перших її законодавчих актів став Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий 23 квітня 1991 року¹. Ним кожному громадянину гарантовано право на свободу совісті, «відкрито виражати або вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання». При цьому окремо визначено, що: а) громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального

і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії; б) в офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується².

У другому розділі Закону визначені статус і структура релігійних організацій в Україні. «Релігійні організації України, — зазначено у ньому, — утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури; обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями)»³. Визначено, що релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищеозначених релігійних організацій.

Місце і роль релігії в українському суспільстві визначено Конституцією України. У статті 35 відзначено, що кожен громадянин має право на свободу світогляду і віросповідання. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. У статті також вказано, що ніхто не може бути увільнений від обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань⁴.

Провідною ланкою релігійно-церковного життя в Україні є релігійна організація, мета утворення якої — задоволення релігійних потреб віруючих громадян. Тобто створення умов, аби вони не тільки мали змогу колективно сповідувати свою релігію в богослужінні, виконанні релігійних ритуальних обрядів, а й мали можливість за допомогою цих організацій реалізувати приписи своєї релігії у повсякденному житті, вільно але цивілізовано їх пропагувати і поширювати. Отже, головним завданням релігійної організації є задоволення релігійних потреб відповідної категорії громадян.

Відповідно до міжнародно-правових документів, визнаних Україною, прийнято статус релігійної організації, де релігійна громада як об'єднання віруючих громадян, котрі сповідують свою віру в рамках Конституції своєї держави, є головною ланкою церковної ієрархії. Їй надано право утворювати інші структури аж до своїх центральних органів, делегуючи їм відповідні повноваження.

Чинне законодавство і загальне спрямування державної політики України щодо релігії і церкви створили сприятливі умови для розвитку релігійних організацій. За роки державної незалежності релігійна мережа в Україні зросла більш ніж у півтора раза і зростає далі⁵.

Аналізуючи місце і роль релігії у розбудові громадянського суспільства в незалежній Україні, слід враховувати, що церква і релігійні організації в ній відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова⁶. Однак держава не стояла осторонь від проблем, які пов'язані із релігійною ситуацією в Україні. Незалежна Україна сприяла поверненню релігійним конфесіям їх храмів. Протягом 1992 — 2000 рр. віруючим було повернуто до 4 тисяч храмів та понад 8 тисяч предметів культового та церковного вжитку, а кількість культових будівель, якими користувалися церкви, зросла з 9054 до 13157. За цей період було збудовано понад 3 тисячі церков, костьолів та молитовних будинків⁷. Упродовж 1991 — 2000 рр. в Україні значно зросла кількість віруючих. Якщо на початку 90-х рр. до віруючих відносили себе 15-20% населення, то у 2000 р. — близько 70%. При цьому, якщо серед молоді рівень релігійності у 1992 р. становив 40%, то у 2000 р., за даними опитувань, — від 59,9 до 73%. У 1991 році жінки серед віруючих становили 54%, у 2000 р. — 68%⁸. Кількість релігійних організацій в Україні збільшилася більш як на 55%, духовних вищих і середніх навчальних закладів — у 5 разів, монастирів — більш ніж утворює, місій — у 6 разів⁹.

Майже половина всіх релігійних громад (47,2%) було зосереджено в західних областях України¹⁰. У 2000 році тут діяли 61 духовний центр та управління (31,8%), 111 з 198 монастирів, 35 з 86 духовних навчальних закладів. На 10 тисяч населення в цьому регіоні припадало 9,6 громади, що значно більше, ніж у південно-східних областях, де цей показник становив 1,6, і більше, ніж у північно-центральному регіоні, де на 10 тисяч населення припадало 2,9 громади.

Половину всіх релігійних громад України було створено православними — 10350. Найбільш потужною була Українська православна церква (УПЦ), кількість громад якої у 2000 р. становила 7386 парафій, або 71,4% від загальної кількості православних громад України. За кількістю релігійних громад (3151) та мона-

стирів (61) друге місце посідала Греко-католицька церква. У 2000 р. вона мала 12 єпархій, 61 монастир, 9 духовних навчальних закладів, 26 періодичних видань. Переважна більшість греко-католицьких громад (97,5%) знаходилася в Галичині та на Закарпатті, де вони створювали окрему Мукачівську єпархію, що не входила до складу УГКЦ, а підпорядковувалася безпосередньо Апостольській столиці¹¹.

За цей же період зросла мережа та конфесійна різноманітність релігійних громад національних меншин, які мешкають в Україні. У 1991 році в Україні були представлені лише 2 етно-конфесійні напрями — іслам та іудаїзм — і діяли, відповідно, 14 мусульманських і 25 іудейських громад. На початку 2000 року вже діяли 533 громади 11 віросповідних напрямів¹².

У 2000 р. релігійні громади в Україні обслуговували 17798 священнослужителів. У порівнянні з січнем 1993 р., загальна кількість душпастирів зросла на 8030, або на 82,2%¹³. Значне збільшення пояснюється, зокрема, тим, що за цей період кількість духовних навчальних закладів в Україні значно зросла.

Станом на вересень 2005 року в середньому по Україні в кожній області діяли 840 релігійні громади, однак цей показник не є типовим для кожної області окремо. Великий розмах варіації (2703) і коефіцієнт варіації сукупності (70,3%) вказують на її неоднорідність¹⁴. Дані статистики цілком підтверджуються соціологічними дослідженнями.

Західний регіон України, особливо Львівщина, Закарпаття, Івано-Франківська і Тернопільська області відзначаються великою релігійністю населення, що є традиційним. Південні області України відзначаються певною релігійною стабільністю. Навіть абстрагуючись від конфесійної різноманітності — 76 релігійних об'єднань і віросповідних напрямів, загалом релігійну карту України можна вважати неоднорідною.

У середньому кількість релігійних громад в Україні зростає щорічно на 1467 одиниць, що дорівнює 8,5% на рік. Загалом кількість релігійних громад впродовж восьми років зросла на 9700 одиниць, що становить 74,5% від базисного 1992 року. Але на тлі стабільного зростання кількості релігійних громад спостерігається коливання темпів приросту, що дає можливість прогнозувати протягом наступних років подальше уповільнююче зростання. Це пояснюється в основному тим, що потенціал церков до збільшення своїх первинних організацій вичерпується.

Станом на 1.01.2000 р. більше третини загальної кількості громад в Україні становили громади УПЦ — 8490 од. На другому місці — УГКЦ — 3240 од. Загалом кількість громад християнських культів в Україні становить 97,7%¹⁵. Українська православна церква впевнено займала панівне положення серед інших релігійних об'єднань, її частка в загальній кількості релігійних громад становить 38% і збільшується в абсолютних величинах пропорційно збільшенню кількості громад загалом, що свідчить про стабільність цього об'єднання, наявність у нього потенціалу до подальшого розвитку, оскільки темпи приросту не спадають і навіть за останній рік збільшилися. Частка Української греко-католицької церкви (в основному за рахунок західних регіонів України) становить 14%, але темпи зростання кількості її релігійних громад зменшуються, скоріше за все внаслідок того, що західні регіони вичерпують свій потенціал, а для східних регіонів України греко-католицизм не є традиційним.

Спостерігалось уповільнення темпів зростання і в інших традиційних християнських конфесіях. Це вказує на поступове зменшення їх впливу в релігійному середовищі. Єдиний в Україні випадок зменшення (501 од.) кількості громад явила собою Українська автокефальна православна церква — 989 од. або 4,2%. Римсько-католицька церква в Україні, натомість, подає добрий приклад стабільного зростання, хоча її частка — 772 од. або 3,7%, порівняно до інших провідних конфесій, невелика. На цьому тлі збільшувалася кількість релігійних організацій, що належать до новітніх і нетрадиційних культів — 1083 од. або майже 10%. За останні п'ять років темпи зростання цих релігійних організацій становили більше 1000%.

Таким чином, зростала кількість і активність релігійних організацій в Україні, що, в свою чергу, зумовлює й зростання соціальної значущості і гуманітарної ролі церкви в українському суспільстві.

Станом на 1 січня 2005 р. Держкомітет у справах релігій визначив статистичні підсумки минулого року в Україні та з'ясував, що в Україні зареєстровано 29699 релігійних громади і існує ще 1106 незареєстрованих релігійних організацій, що становить 30805 організацій, які представляють понад сто різних релігійних течій, церков, деномінацій. Ця цифра включає 378 монастирів (6184 насельників), 173 духовних навчальних закладів

(19770 слухачів), 298 місій, 75 братств. У різних конфесіях було 27902 священнослужителя (із них 722 — іноземці). Працювало в 2004 р. при громадах 12 039 недільних шкіл, виходило друком понад 350 часописів і газет¹⁶.

Отже, збільшення насиченості й різноманітності конфесійного простору, що ми спостерігаємо в Україні, не є лише нашою особливістю, а являє собою об'єктивно зумовлену світову тенденцію. Таке різноманіття конфесійного простору України складалося історично, під впливом безлічі факторів: економічних, політичних і етнічних, мирних і військових.

Оскільки діяльність релігійних організацій відбувається в певному політичному просторі, а громадсько-політичні погляди віруючих виявляються в релігійній формі, то партії, а також окремі політики постійно цікавилися релігією, релігійно-церковним життям. Для досягнення своєї мети вони намагалися спертися на можливість релігійних організацій впливати на віруючих. У зв'язку з цим релігійні конфесії ставали об'єктами, на які поширювалася діяльність партій і політиків різної орієнтації.

Одним з найбільш переконливих свідчень політизації релігії в Україні було створення партій конфесійного спрямування, зокрема таких, як Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія, Українсько-демократична партія, Християнсько-народний союз, Партія мусульман України. Вони, як про це зазначено у їхніх програмних документах, домагаються повного духовного та національного відродження українського народу. При цьому акцентувалося, що досягнення цього можливе лише за умови повної й абсолютної реабілітації релігії, надання церквам та релігійним організаціям прав вільної пропаганди релігії, видання релігійної літератури, участі у громадсько-політичному житті.

Після проголошення незалежності України виявилася тенденція до скорочення кількості релігійних об'єднань, що функціонували нелегально. Якщо у середині 70-х рр. ХХ ст. в Україні їх було більш як 1100, то вже у 1992 р. — 816. Але вже у 1998 р. їх стало знову близько 1100¹⁷. В таких формуваннях їх лідери також мали підвищений вплив на членів. У багатьох випадках вони ним зловживали, що призводило до негативних соціально-психологічних наслідків.

Крім того, в незалежній Україні велику активність почали проявляти екстремістські релігійні організації. Зокрема, християнські

протестантські та ісламські. Вони відкрито ставили за мету досягнення цілей, несумісних з ідеалами громадянського суспільства. Їх ідеологія базувалася, переважно на авторитаризмі.

Наведені статистичні дані свідчать про значну поширеність релігії на всій території України. В діяльності релігійних організацій та церков залучена значна частина населення нашої держави. Вплив релігійного чинника відчувається майже у всіх сферах суспільного життя. Слід зазначити, що домінуючу роль у суспільно-політичному житті України і, зокрема, у процесах формування громадянського суспільства відіграє православна церква. Сьогодні релігійно-церковні організації становлять значну частину громадських організацій України. Вони займаються освітою, місіонерською діяльністю, видають значну кількість газет і журналів, мають свої сторінки в Інтернеті. Як й у минулому, релігійно-церковні організації мають можливість здійснювати серйозний ідеологічний і політичний вплив на суспільство. Основний загальний релігійно-церковних організацій в Україні представляє християнське вчення. При цьому ми можемо бачити дві основні лінії конфліктів, джерела яких лежать у минулому. По-перше, це православно-католицький — між усіма відгалуженнями православ'я, з одного боку, та католицькими громадами, з іншого. По-друге, конфлікт в середині православ'я. Тому першочерговим завданням на шляху підвищення ролі релігійного чинника у формуванні громадянського суспільства є подолання зазначених конфліктів, а також забезпечення на законодавчому рівні мирного співіснування різноманітних релігійних конфесій.

На жаль, Україна, як і інші постатеїстичні країни, страждає характерними «хворобами» в релігійному середовищі. Релігійні об'єднання в Україні, особливо православні церкви, перебувають в перманентному стані «холодної війни» між собою, який часто переростає у відверту конфронтацію. Загальна демократизація суспільства, поряд з багатьма позитивними наслідками, викликала небезпечну «хворобу розколів» у церковному середовищі. Перший приклад у цьому, не без втручання окремих політичних сил, подала найбільша і найвпливовіша релігійна інституція України — православна церква. Існуюче в українському православ'ї напружене становище і надалі підігривається політичними силами, як в Україні, так і зовні, в надії ще розіграти свою «релігійну карту». Небезпечна тенденція

до розколів проявилася і в середовищі протестантських церков. Хоча центробіжні зрушення серед цих конфесій обмежуються лише канонічним і адміністративним розмежуванням, не сягаючи такої напруги, як між православними та православними і греко-католиками.

Не може не викликати тривоги надмірна заполітизованість у діяльності тих церков, які небезпідставно претендують на роль національних в Україні. Підвищення т. зв. «ісламського фактора» також може відіграти негативну роль у громадсько-політичному житті України. Україна відчуває наполегливий тиск з боку нетрадиційних конфесій і неорелігій. Такі конфесії, як Церква Ісуса Христа святих останніх днів (Мормонів) і Товариство Свідомості Крішні вже набули в Україні статусу релігійних центрів, їх відносини з державою поступово формуються і поки що розвиваються в конструктивному напрямі, але суспільна напруга, пов'язана з їх діяльністю, не спадає. Невпинно триває проникнення в Україну місіонерів Церкви Об'єднання, Богородичної Церкви тощо. В окремих місцях все частіше з'являються підпільні групи, що декларують себе як представники Церкви Сатани та інших деструктивних і псевдорелігійних організацій. Нарешті, такий суспільно-релігійний феномен, як Велике Біле Братство, що виник на українському ґрунті, теж може бути схильним до рецидиву.

Поряд з тим, уже досить багато зроблено для того, щоб перевести релігійне життя України в конструктивне русло. Утворена і плідно працює Всеукраїнська рада церков та релігійних організацій, проводиться ряд науково-практичних заходів з релігійної тематики, інформація про діяльність державних органів у справах релігій все частіше з'являється у ЗМІ. В Україні відновлюються і будуються храми, розширюється благодійна і культурно-виховна діяльність церков. Усе це подає надію, що нове тисячоліття Україна розпочинає як демократична багатоконфесійна держава зі стабільним і активним релігійним життям.

¹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Ради УРСР. — 1991. — № 25. — С. 656-666.

² Там само.

³ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996 — №41. — Ст. 389.

⁴ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Офіційне видання ВРУ. — 1996. — 45 с.

⁵ Короткий огляд документів // Зб. наук. пр. Соціальна доктрина церкви. — Львів: Свічадо. — 1998. — С. 15.

⁶ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1996 року. — Ст. 389.

⁷ Релігійна панорама. — Київ, 2000. — С. 51-59.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Релігія і Церква в Україні: літо 1999 року. Моніторинг // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: Науковий щорічник. За заг. ред. д. філос. н. А. Колодного і к. філос. н. В. Єленського. — К.: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 1999. — С. 167-173.

¹¹ Релігійна панорама. — С. 51-59.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Колодний А., Саган О. Церкви України: цифри, факти, тенденції <http://proua.com/> 10.03.2005.

¹⁵ Релігійна панорама. — С. 51-59.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Релігія і Церква в Україні: літо 1991 року. Моніторинг. — С. 167-173.